

Kerken in Brabant ¹⁾

Verleden, heden en toekomst

Door [Wies van Leeuwen](#)

Noot: via elke koppeling vindt u een afbeelding van het gebouw, én de plaats waar u dit kunt vinden.

Torens en kerken bepalen het aanzien van Brabant. Overal in stad, dorp of buitengebied rijzen ze op. Ze vertellen zonder woorden het verhaal van hun geschiedenis, van het bouwvak, van de kunsten en vooral van de gemeenschappen die ze ooit hebben gebouwd. Het zijn krachtige materiële uitingen van de Brabantse identiteit. In vervlogen

De St Jan in Den Bosch omstreeks 1920

tijden zijn ze met bloed, zweet en tranen gebouwd voor de eredienst. Door de ontkerkelijking verliezen veel kerken hun religieuze betekenis. Maar we moeten ze koste wat kost behouden, in religieus gebruik of als het niet anders kan in een andere functie. Want kerken zijn bakens, kerkmuren dragen historie, kerken zijn musea, ze vertellen verhalen, ze zijn vol emotie. Kerken zijn van ons allemaal.

Middeleeuwse kerken

De oudste romaanse kerken in onze provincie zijn gebouwd van tufsteen, een vulkanische steen, afkomstig van afgebroken Romeinse bouwwerken en later ook wel geïmporteerd uit de Duitse Eifel. Van deze kerken zijn vaak alleen nog de muren over. Ze hebben hooggeplaatste rondboogramen die we nog vinden in [Waalre](#), [Waalre](#), [Eethen](#) en [Dennenburg](#). Het 'heidense' [kerkje van Oirschot](#) is een van de gaafste voorbeelden. Lange tijd meende men dat het gebouwd was door de heidense Romeinen aan het begin van onze jaartelling. Romaanse torens zoals in [Neerlangel](#) zijn zeer zeldzaam.

¹ Boeken: [De 100 mooiste kerken van Noord brabant](#); [De verdwenen kerken van Noord Brabant](#)

In de latere middeleeuwen worden steeds meer en grotere kerken gebouwd. Veelal gotische gebouwen, uitingen van macht en welvaart. Concurrentie tussen steden en dorpen leidde tot een steeds verfijndere, rijkere vormtaal. De Mechelse steenhandelaren Keldermans bouwen door de eeuwen heen een waar imperium op, ze leveren ontwerpen en kant en

Het Romaanse kerkje in Eethen werd tijdens de oorlogshandelingen in 1944 zwaar beschadigd, maar werd minutieus terug opgebouwd. Daarbij werd ook gebruik gemaakt van teruggevonden oudere bouwsporen

klare onderdelen in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Brabantse gotiek, bouwen 'up die maniere van Brabant'. De grote gotische stadskerken in Antwerpen, Breda, Bergen op Zoom en 's-Hertogenbosch worden tussen de veertiende en de zestiende eeuw opgetrokken uit bij Brussel gedolven Gobertange- en Ledesteen. Ze zijn lager dan de Franse kathedralen maar onderscheiden zich door rijk beeldhouwwerk, bijvoorbeeld in de prachtige toren van Breda en de luchtboogbeeldjes en topgevels van de Bossche Sint-Janskathedraal.

Veel eenvoudiger zijn de laatgotische dorpskerken, waarin de bouwers van [Wouw](#) en [Oirschot](#) de vormen van de stadse kapittelkerken vertalen in baksteen en een beetje natuursteen. De meeste kerken die tussen de veertiende en zestiende eeuw worden gebouwd, zijn echter alleen van baksteen, de Kempense dorpsgotiek. Slechts af en toe hebben ze natuurstenen details in steunberen, raamljsten en torens. Meestal zijn ze echter driebeukig met lichte houten tonvormige gewelven. Deze gewelven worden dan onder een doorlopend leien dak samengevat. Grotere kerken krijgen wel een hoger middenschip met lichtbeuk. De dwarsschepen en koren zijn in veel gevallen lager dan het schip, wat samen met de hogere westtorens leidt tot een schilderachtig silhouet. We vinden ze nog in [Middelbeers](#), [Leende](#), [Terheijden](#) en [Helvoirt Helvoirt](#) .

De glorie van deze dorpskerken zijn de torens. Ze worden door de architectuurhistorici meestal gekarakteriseerd als Kempense gotiek. De torens hebben romaniserende motieven als lisenen en boogfriezen. Deze motieven worden tot in de zestiende eeuw gebruikt, meestal in combinatie met gotische versieringen in de steunberen, nissen en galmopeningen. Dat leidt tot prachtige silhouetten in [Alphen Alphen](#), [Oirschot](#) en [Vught](#). In de toren van [Woudrichem](#) zien we al renaissance motieven, net als in de zuidgevel van de

[stadskerk van Grave](#). De alleenstaande torens van [Duizel](#), [Oostelbeers](#), [Steensel](#) en Stiphout zijn een echt Brabants verschijnsel, veroorzaakt omdat de dorpen zich verplaatsten.

Een deel van het dagelijkse leven speelt zich in de middeleeuwen in kerken af. Men wandelt er, schuilt er bij regen, maakt afspraken, drijft soms zelfs handel. Tot het begin van de negentiende eeuw is er ook in de kerk begraven. De zerkenvloeren van Breda en 's-Hertogenbosch getuigen daar nog van. De parochies zijn eeuwenlang bepalend voor het dagelijks leven van de gelovigen. Men organiseert processies en andere religieuze plechtigheden, waarbij Bijbelse taferelen en belangrijke gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis worden uitgebeeld.

Reformatie en barok

De protestanten hebben na de intocht van de Reformatie in de zestiende eeuw amper grote kerken nodig. De [achthoekige kerk van Willemstad](#) (1601-1605) is de eerste kerk die voor de reformatorische dienst wordt gebouwd. Veel dorpskerken staan echter grotendeels leeg of worden

deels gebruikt als school, opslagruimte, brandspuithuis, etc. De enige barokke katholieke kerken

worden gebouwd in de vrije heerlijkheden van [Boxmeer](#), [Ravenstein](#), [Uden](#) en [Megen](#). Ze zijn eenvoudig van buiten, maar weelderig van binnen. Dat geldt ook voor de schuurkerken en schuilkerken, waar vrijwel niets meer van over is gebleven. In deze ruimten beleefden de katholieken van de zeventiende en achttiende eeuw hun geloof, oogluikend getolereerd door protestantse regenten. Voor de kerkelijke interieurs van renaissance en barok zijn beleving en inleving in het lijden van Christus en de vele heiligen cruciaal. In bedevaartsplaatsen als Handel ontstaat een sacraal landschap met wegen, kapellen en een processiepark. Alles ademt hier devotie.

De achthoekige koepelkerk in Willemstad was de eerste voor protestantse eredienst bestemde kerk in Nederland

Neostijlen en de katholieke herleving

In het voormalige Generaliteitsland Brabant brengt de Franse tijd vanaf 1795 gelijke rechten voor alle religies. Een deel van de middeleeuwse kerken wordt na 1796 teruggegeven aan de katholieken. De torens blijven in bezit van de burgerlijke gemeente. Veel wordt afgebroken, van het ooit zo indrukwekkende Brabantse kerkenlandschap van de middeleeuwen is nu nog maar weinig over. De grote middeleeuwse stadskerken van de late gotiek bestaan nog steeds, maar veel dorpskerken hebben na 1800 plaats moeten maken voor nieuwbouw. Tussen 1800 en 1900 zijn ongeveer 175 Brabantse kerken afgebroken. De nieuwe kerken zijn

aanvankelijk neoclassicistisch of traditioneel, later vooral neogotisch. In de ogen van de clerus zijn nieuwe kerken geschikter om het religieuze gevoel op te wekken.

In 1853 komen er weer bisschoppen in Breda en 's-Hertogenbosch. De op de middeleeuwse gotiek gebaseerde neogotiek wordt de katholieke 'huisstijl', het waarmede van de 'katholieke herleving'. De eerste neogotische katholieke kerk verrijst overigens al veel eerder, de [Goirkesekerk in Tilburg](#) (1835-1839). De kerk bevordert nieuwe devoties tot het Heilig Hart (1856), Jozef als patroon van de kerk (1870), Maria en Christus Koning (1925), de Heilige Familie en het kindje Jezus. Nieuwe congregaties van paters, fraters en nonnen spelen een grote rol in onderwijs en ziekenzorg. Eigenzinnige bouwpastoors zien de bouwkunst als een van de middelen om de gelovigen op te voeden en het dagelijks leven te devotionaliseren. Tussen 1850 en circa 1915 bouwen of verbouwen de Nederlandse katholieken ongeveer achthonderd kerken, waarvan meer dan tweehonderdvijftig in Noord-Brabant. Meest neogotisch, soms neoclassicistisch, traditioneel of neoromaans. In een neogotische kerk hangt alles samen en is alles op elkaar afgestemd. Net als in de barok werkt het als een totaalkunstwerk. De glans van koper, zilver en goud, de kleuren van schilderijen en glasramen, de beelden van heiligen en voorstellingen uit de heilsgeschiedenis moeten indruk maken op de gelovigen. Het catholicisme is een zintuiglijke religie, waarin kleuren, beelden en sferen belangrijker zijn dan het woord. Dat zien we aan rijke interieurs in bijvoorbeeld Helmond, Veghel en Helvoirt.

Van expressionisme tot Bossche School

Ook nu worden bestaande kerken afgebroken voor nieuwbouw. Tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verdwijnen er nog 90. Na 1915 nemen de bouwpastoors de nieuwe vormen over van expressionisme en de meer traditionele Delftse School. De nieuwe kerken moeten echte volkskerken zijn, grote en weidse ruimten, waar iedere gelovige deel kan hebben aan het misoffer. Er zijn volkskerken met veel decoratie, maar ook eenvoudige ruimten. De hervormde kerken van [Fijnaart](#) of [Raamsdonksveer](#) steken hier in hun eenvoud sterk bij af.

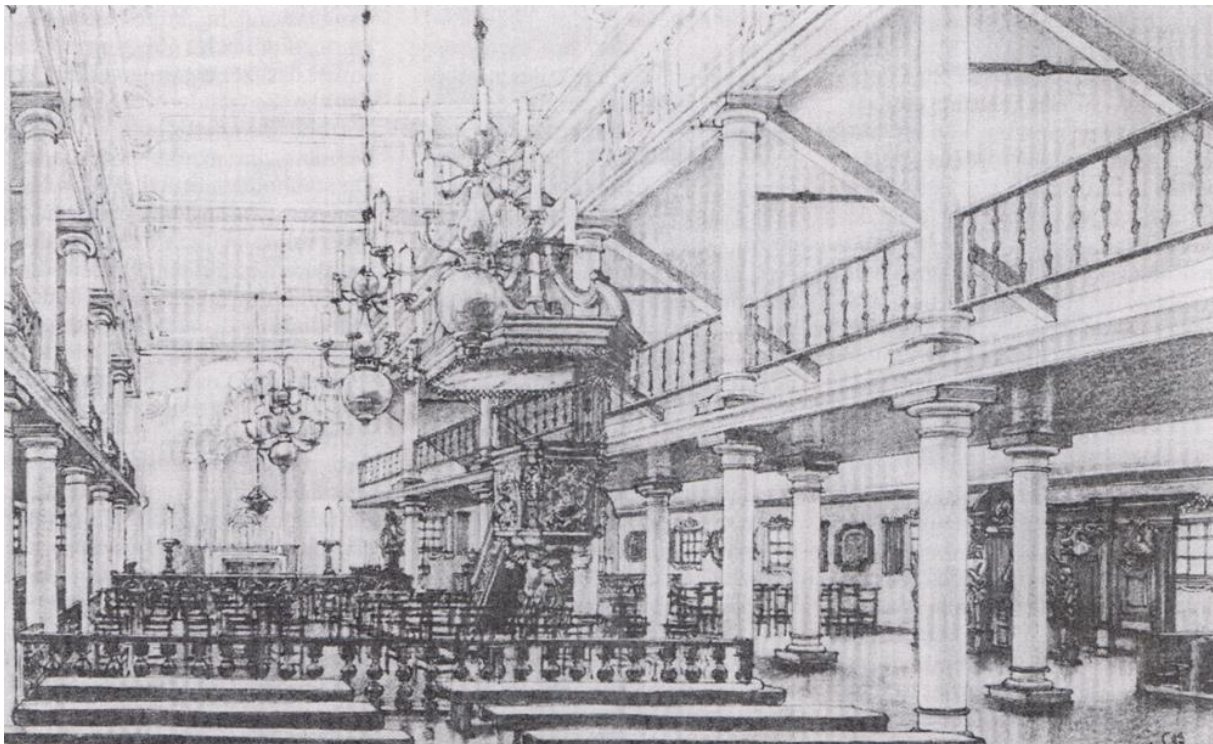
In de Tweede Wereldoorlog worden 59 kerken verwoest. Na 1945 zijn er tenslotte ongeveer 100 afgebroken. Tot ongeveer 1970 zijn de parochies de kernen van de gemeenschap in nieuwe wijken. Bij stads- en dorpsontwikkeling wordt de parochiekerk met haar eigen erf tussen scholen, pleinen en parken kern van de wijk. We zien dat in [Sint-Oedenrode](#) (Eerschot), Breda (Heuvel), Bergen op Zoom en vooral Tilburg ([Broekhovense kerk](#), [Sacramentskerk](#)). Protestanten en katholieken hebben hun eigen architecten. Het ontwerp van een kerk is een uitgelezen kans voor het scheppen van aantrekkelijke architectonische ruimten.

Uit de naoorlogse lessen kerkelijke bouwkunst in het Bossche Kruithuis, in de zeventiende-eeuw als kruitopslag gebouwd, ontstaat de Bossche School. Men werkt met beperkte middelen, maar de kerken die dan 'op de groei' worden gebouwd zijn al snel veel te groot.

Toekomstbeeld

Honderden kerkelijke complexen zijn er gebouwd en enkele decennia later alweer gesloopt of herbestemd. Tot het midden van de eeuw domineert religie het maatschappelijk leven. Alles is verzuild; scholen, omroepverenigingen, vakbonden, ze worden volgens levensbeschouwing georganiseerd. Na 1950 neemt de invloed van de godsdienst zienderogen af. Het 'rijke roomse leven' blijkt een uitzonderlijk fenomeen geweest. De nadrukkelijke hegemonie van de katholieke religie in alle maatschappelijke organisaties, heeft zo nooit eerder bestaan, zelfs niet in de middeleeuwen. In de komende jaren zullen vele kerken hun functie verliezen. Het is aan ons Brabanders samen te bepalen wat er over enkele eeuwen van ons kerkelijke landschap over zal blijven.

In totaal zijn verdwijnen in de jaren na 1800 ongeveer 450 kerken en kapellen verdwenen, gebouwen die vaak een grote betekenis hebben gehad als cultuurhistorisch en landschappelijk erfgoed. De kaalslag is het grootst onder de middeleeuwse kerken. Daarvan zijn er 180 geheel of gedeeltelijk afgebroken. Zeventiende- en achttiende-eeuwse kerken zijn betrekkelijk zeldzaam, daarvan zijn er 13 verloren gegaan. Daarnaast zijn om en nabij de 55 [schuurkerken](#) door nieuwbouw vervangen. Van de neoclassicistische en meer traditionele kerken uit de eerste helft van de negentiende eeuw, vaak aangeduid met de term

Interieur van de katholieke schuilkerk aan de Korenmarkt in Bergen op Zoom zoals die er omstreeks 1800 kan hebben uitgezien. Tekening K Warmoeskerken naar een ontwerp van Charles de Mooij

waterstaatskerken, zijn er 56 gesloopt; van de neogotische en neoromaanse kerken 81. Uit het Interbellum, de periode tussen de twee wereldoorlogen, verdwenen 25 kerken en van de naoorlogse wederopbouw nog eens 43.

Niet alles wat verdween is onmisbaar, maar toch zijn tientallen gebouwen verloren gegaan, die nooit hadden mogen verdwijnen.

Is sloop van kerken niet iets van alle tijden? In de middeleeuwen, in de negentiende eeuw en vooral na de Tweede Wereldoorlog maakten honderden kerken inderdaad plaats voor grotere en mooiere nieuwbouw. In de laatste decennia is dat echter niet meer het geval. Kerken ruimen nu het veld voor woningen of winkels. Dat komt door het teruglopen van het kerkbezoek. Vanaf 1975 zijn in Nederland ongeveer duizend leeggekomen kerken herbestemd, om en nabij de driehonderd zijn er afgebroken. Van de ruim 600 Brabantse kerkgebouwen is nu 69% nog in gebruik voor de eredienst. Van 5% is bekend gemaakt dat ze binnen enkele jaren gaan sluiten, 9% staat al leeg, en 17% heeft een nieuwe bestemming gekregen. Er zijn prachtige voorbeelden van nieuwe functies in de oude gebouwen. Dat is nog geen reden om opgelucht adem te halen. Van de ruim 400 kerken die nu nog in gebruik zijn zullen er in de komende jaren nog zo'n 200 tot 250 hun religieuze bestemming verliezen. Dat blijkt uit onderzoek in opdracht van de provincie, waaronder het rapport *Heilige huisjes?* van 2013.

Het is onontkoombaar zeggen vertegenwoordigers van de kerkgemeenschappen, want het aantal mensen dat zich verbonden voelt met een kerkgenootschap holt achteruit. Volgens het onderzoek [God in Nederland](#) uit 2016 komt maar liefst 82% van de Nederlanders nooit of amper nog in de kerk. Nog maar 14% gelooft in een persoonlijke God. Ongelovigen zijn voor het eerst in de geschiedenis van dit onderzoek in de meerderheid, te weten 58%. Intussen is er wel degelijk sprake van uiteenlopende vormen van religieuze beleving buiten kerkelijk verband. De volgzaam Brabander heeft overigens altijd al een ambivalente houding gehad tegenover de dictaten van een rigide kerkelijk gezag. Dat blijkt wel uit [Zin in Brabant](#) uit 2015, waarin Marieke Boerefijn en Paul Spapens maar liefst 50 verhalen nodig hebben om verschillende vormen van spiritualiteit te schetsen, van Maya's en sjamanen, via katholieken tot Bahá'í.